

Joanna Chłosta-Zielonka

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8057-1898>

e-mail: j.chlosta-zielonka@uwm.edu.pl

O literackim potencjale gwary warmińskiej od końca XIX wieku po czasy współczesne

On the literary potential of the Warmian dialect from the late 19th century to modern times

Abstrakt

Celem artykułu jest zestawienie tekstów literackich napisanych gwarą warmińską lub z wykorzystaniem jej słownictwa, które powstały od końca XIX w. po czasy współczesne. Zostały one przedstawione na tle historyczno-kulturowym Warmii i w kontekście prowadzonych badań językoznawczych, poczynając od działań Kazimierza Nitscha i Witolda Doroszewskiego, na Marii Biolik kończąc. W zbiorze tekstów, w których pojawiła się gwara warmińska, znalazły się bajki, pieśni, przysłowia, legendy, felietony, gawędy, komiks, a nawet elementarz. Konkluzją artykułu jest stwierdzenie o zmierzchu gwary warmińskiej, bezpowrotnym jej odejściu z codziennego obiegu i pozostaniu elementem dziedzictwa kulturowego.

Słowa kluczowe: gwara warmińska, Warmia, dziedzictwo kulturowe, legendy warmińskie, gawęda warmińska

Abstract

The purpose of the article is to juxtapose literary texts in the Warmian dialect or employ its vocabulary, which were written from the late 19th c. to modern times. They were presented against the historical and cultural background of Warmia and in the context of linguistic research, from the contribution of Kazimierz Nitsch and Witold Doroszewski to those of Maria Biolik. The collection of texts in which the Warmian dialect appeared included fairy tales, songs, proverbs, legends, columns, stories, comics and even a primer. The article is concluded with a statement that what we witness is the dusk of the Warmian dialect, its irreversible departure from everyday circulation, as now it only remains part of the cultural heritage.

Key words: Warmian dialect, Warmia, cultural heritage, Warmian legends, Warmian gawęda

Gwara warmińska znalazła się w 2016 r. na „Krajowej liście niematerialnego dziedzictwa kulturowego”, która tworzona jest od 2014 r. według zasad przyjętych przez konwencję UNESCO. Figuruje tam w formule „Gwara warmińska jako nośnik tradycji ustnych” wśród innych jednostek, w 2020 r. – 31¹, wyróżnionych z powodu istotnego dla dziedzictwa niematerialnego zdarzenia i zjawiska kulturowego, o które należy dbać, które powinno się zabezpieczyć i podtrzymywać jego żywotność. Regulamin funkcjonowania rejestru nakazuje odnowienie zapisu po pięciu latach. Inicjatorom tego przedsięwzięcia: Izabeli Lewandowskiej, historykowi z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, i Edwardowi Cyfusowi, regionalnemu działaczowi, pozostało mało czasu, aby wpis ten ponowić².

1. Badania nad gwarą warmińską w perspektywie językoznawczej i historycznej

Badania prowadzone nad gwarą warmińską³ nie ograniczają się tylko do wskazywania zjawisk językowych, choć trzeba przyznać, że najwcześniej gwara ta stała się przedmiotem badań językoznawców. Po raz pierwszy zain-

¹ Obecnie na „Krajowej liście niematerialnego dziedzictwa kulturowego” znajdują się następujące elementy: Rusznikarstwo artystyczne – wyroby według tradycyjnej szkoły cieszyńskiej; Szopkarstwo krakowskie; Pochód Lajkonika; Flisackie tradycje w Ulanowie; Procesja Bożego Ciała w Łowiczu; Język esperanto jako nośnik kultury esperanckiej; Umiejętność wytwarzania instrumentu i gry na kozie; Hafciarstwo kaszubskie szkoły zukowskiej; Sokolnictwo – żywa tradycja; Polskie tańce narodowe; Uroczystości ku czci św. Rocha z błogosławieństwem zwierząt; Tradycyjna technika ludwisarska Felczyńskich w Taciszowie; Przywołówki dyngusowe w Szymborzu; **Gwara warmińska jako nośnik tradycji ustnych**; Zabawkarstwo żywiecko-suskie; Bartnictwo; Perebory – nadbużańskie tradycje tkackie; Krakowska koronka klockowa; Tradycje kulturowe Biskupizny; Kolędowanie Dziadów Noworocznych na Żywiecczyźnie; „Turki” grodziskie; Tradycje wytwarzania koronki koniakowskiej; Tradycje weselne z Szamotuł i okolic; Tradycje dudziarskie w Wielkopolsce; Umiejętność wyplatania kosza „kablęcoka” w Lucimi; Wyścigi kumoterek; Umiejętność gry na dudach żywieckich i ich wytwarzanie; Boże Ciało z tradycją kwiatnych dywanów w Spycimierzu; Gajdy – umiejętność wytwarzania instrumentu i praktyka gry; Barbórka górników węgla kamiennego na Górnym Śląsku; Plecionkarstwo w Polsce; Tradycje kulturowe Bambrów Poznańskich. Źródło: http://niematerialne.nid.pl/Dziedzictwo_niematerialne/Krajowa_inwentaryzacja/Krajowa_lista_NDK/

² W 2018 r. Izabela Lewandowska złożyła w ministerstwie projekt badawczy, dzięki któremu ochrona gwary warmińskiej zyskałaby zaplecze finansowe. Projekt pt. „Gwara warmińska – dziedzictwo historyczne, kulturowe i językowe polskich Warmiaków”, mimo pozytywnej opinii recenzentów, nie uzyskał odpowiedniej ilości punktów, by mógł być wspierany przez fundusz grantowy Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

³ Wśród językoznawców można zauważyć tendencję do używania terminów „gwara” i „dialekt” zamiennie. Dzieje się tak jednak głównie z powodu chęci uniknięcia stylistycznych nadużyć, czyli zbyt częstego powtarzania jednego pojęcia. W pracach takich uznanych badaczy jak Stanisław Urbańczyk (Urbańczyk 1984: 9–10) i Karol Dejna (Dejna 1973: 12–13) dialekt

teresował się nią Kazimierz Nitsch w 1906 r., który, jak przytacza olsztyńska językoznawczyni Maria Biolik, stwierdził w 1911 r., że pochodzenie gwary warmińskiej jest jedną z najtrudniejszych zagadek w polskiej dialektologii (Biolik 2014: 7). Praca badacza z 1915 r. pt. *Dialekty języka polskiego* zawiera wnikliwe omówienie stanu języka w ówczesnych Prusach Wschodnich (Szulowska 2009)⁴.

Badania językoznawców nad mową warmińską należy łączyć z ustaleniami historyków. Dzieje Warmii to skomplikowana historia wydziedziczenia rdzennych jej mieszkańców – Prusów – naznaczona licznymi powstaniem i wojnami. Kraina ta miała różnych opiekunów w osobach biskupów, księząt i zaborców. Przez stulecia kolonizowana była głównie przez Polaków i Niemców, którzy przybywali z ziem przygranicznych⁵.

Gwara warmińska stała się jedną z cech wyróżniających Warmię. Po 1945 r. nie od razu uczyniono z niej element uzasadniający łączność mieszkańców dawnych Prus Wschodnich z Polską. Liczne są świadectwa wskazywania w tej obcej mowie związków z językiem niemieckim, gdyż gwara bogata była np. w germanizmy lub oparte na nich neologizmy i neosemantyzmy. Dzisiaj jest świadectwem przeszłości. Nie używa się jej na co dzień, stanowi jedynie przedmiot badań historycznych. Wskazuje na tę cechę Maria Biolik, pisząc o charakterze swojej monografii dotyczącej dialektu warmińskiego:

definiowany jest jako odmiana polszczyzny ogólnej, która wyróżnia się charakterystyczną dla danego obszaru wymową głosek i swoistą leksyką, czasami również specyficzną budową słowotwórczą, fleksją, składnią. Gwara zaś to odmiana języka, która pojawia się na niewielkim terenie. Z tego wynika, że dialekt jest pojęciem szerszym w odniesieniu do gwary. Innymi słowy – w obrębie jednego dialektu może występować kilka gwar.

⁴ Wanda Szulowska w artykule *Gwary Warmii i Mazur w ujęciu Profesora Kazimierza Nitscha* (Szulowska 2009) wskazuje, że badacz poświęcił odmianom językowym Prus Wschodnich jeszcze cztery studia (Nitsch 1907a), (Nitsch 1907b), (Nitsch 1932) i (Nitsch 1937).

⁵ Pierwotnie Warmia stanowiła terytorium pruskiego plemienia Warmów położone nad Zalewem Wiślanym, na długości od Wysoczyzny Elbląskiej (Lanzania) aż do Balgi lub nawet Pokarmina, a także w głąb ładu prawdopodobnie po Łynę. Być może grodem Warmów była również Orneta (pierwotna nazwa: Wormditt) położona nad rzeką Drwęcą Warmińską. Południowa część późniejszej Warmii leżała na terytorium innych plemion pruskich – prawdopodobnie Bartów i Galindów. Na mocy decyzji papieża Innocentego IV z 1243 r. w kraju podbijanym przez zakon krzyżacki Warmia należała w latach 1243–1464 do dominium biskupów warmińskich w granicach państwa krzyżackiego, a następnie w latach 1464–1772, czyli do I rozbioru Polski, była Księstwem Warmińskim w obrębie Korony Królestwa Polskiego. Po I rozbiorze została włączona do zaboru pruskiego, a ściślej do Królestwa Prus i znalazła się w jego nowo powstałej prowincji Prusy Wschodnie aż do końca I wojny światowej. Wyniki plebiscytu zorganizowanego przez państwo zachodnie w roku 1920 zdecydowały o dalszej przynależności Warmii do Rzeszy Niemieckiej. Warmia była częścią Prus Wschodnich do końca II wojny światowej. Szerzej: (Achremczyk 2010, 2011), (Barczewski 2008), (Chłosta 2002), (Jasiński 2003), (Lewandowska 2012), (Szorc 1999), (Szostakowski 1964), (Izabela Lewandowska, Małgorzata Jastrzębska red. 2010).

Prezentowana praca w dużym stopniu ma charakter historyczny. Opisuje język, którego praktycznie nikt już prawie nie używa. Szacuje się, że obecnie gwara warmińska zna nie więcej niż 4 tys. rdzennych Warmiaków mieszkających w Polsce i kilkaset osób, które wyjechały za granicę (głównie do Niemiec). Językiem tym mówiono na polskiej Warmii pod koniec XIX wieku. Dialektu warmińskiego używało wówczas jeszcze przeszło 60 tys. ludności polskiej. (Biolik 2014: 20)

Jak powiedziano wcześniej, kształtowanie się gwary było wynikiem wydarzeń historycznych i związanej z nimi migracji ludności. Powstanie gwar warmińskich to skutek osadnictwa na Warmii: ziemia ta została skolonizowana najpierw przez osadników z ziemi chełmińskiej, a później z mazowieckiej, dlatego też mowa jej mieszkańców powstała przez zmieszanie się mowy mazowieckiej z mową zachodniopolską, prawdopodobnie kujawsko-dobrzyńsko-chełmińską (Biolik 2014: 7). Kolonizacja diecezji warmińskiej, ustanowionej przez papieża Innocentego w 1243 r., nastąpiła w XIV w. (Polakówna 1953). Wśród osadników największą część stanowili Prusowie. Na podstawie ustaleń Marzeny Polakówny, Maria Biolik podaje:

Udział ludności polskiej w kolonizowaniu Warmii był na początku niewielki [...] Nieco liczniej Polacy zaczęli przybywać na Warmię w drugiej połowie XIV wieku głównie z ziemi chełmińskiej i północnego Mazowsza, a najwięcej ludności osiedliło się na tym terenie po pokoju toruńskim. (Biolik 2014: 13)

Jak pisał przed laty Władysław Ogrodziński: „Rosnące w potęgę Prusy Hohenzollernów wraz z pierwszym rozbiorem Polski położyły kres warmińskiemu księstwu biskupiemu” (Ogrodziński 1977: 5). Jednocześnie konserwatywne, zamknięte na świat, rządy kościoła na Warmii przyczyniły się do izolacji tej krainy od reszty świata. Dlatego też społeczeństwo Warmii, o zróżnicowanej strukturze etnicznej: niemieckiej i polskiej, trwało dotąd w jako takiej solidarności wyznaniowej. Po I rozbiorze grupa niemiecka znalazła wsparcie w nowoczesnym państwie niemieckim, które zadbało o swoich współobywateli, a polscy Warmiacy, tak jak w całym zaborze, skazani byli na wynarodowienie. Ogrodziński komentuje to następująco:

W nową epokę Warmia wchodziła nie przygotowana, bez tradycji dążeń postępowych i walk zbrojnych, bez udziału w próbach odrodzenia państwowości polskiej. Polacy stanowili w biskupstwie mniejszość niespełna stutysięczną, niezbyt zamożną, złożoną z chłopstwa i drobnego mieszczaństwa. (Ogrodziński 1977: 5)

W tej sytuacji gwara warmińska, jako odmiana języka polskiego, stała się bezcennym czynnikiem łączącym Warmiaków z Polską. „Przebudzenie ku polskości” miało miejsce dopiero na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. za sprawą działaczy – Jana Liszewskiego, Andrzeja Samulowskiego, Franciszka Szczepańskiego – którzy pozostawali pod

wpływem ruchu polskiego kształtowanego w Poznańskim, a zwanego przez Niemców „wielkopolskim” (Ogrodziński 1977: 7).

Zdaniem rodowitego Warmiaka, Wiktora Steffena (1903–1997), gwara warmińska utrzymała się na Warmii przede wszystkim dzięki tradycji rodzinnej:

[...] mimo że nie było możliwości uczenia się języka polskiego w zgermanizowanych szkołach, dzieci uczyły się czytać po polsku, wertując pod okiem rodziców i księży katechizmy i inne pisma religijne oraz polskie kalendarze, a rzadziej tylko sięgając po gazety. (Steffen 1984: VII)

Maria Zientara-Malewska (1894–1984), ludowa poetka, która urodziła się pod koniec XIX w. w warmińskim Brąswaldzie, w swoich wspomnieniach *Śladami twardej drogi* (1966) i *Wspomnienia nauczycielki spod znaku Rodła* (1985) przywołuje obrazy z dzieciństwa, potwierdzające słowa Steffena o domowym nauczaniu polskości. Z drugiej strony, wbrew wielu badaczom (Chłosta 1977; Staniszewski 1991), Wiktor Steffen stawia kontrowersyjną tezę:

Ilekróć czytam o rzekomych ogromnych jej [prasy – przyp. J.Ch.Z.] zasługach dla utrzymania języka polskiego na Warmii, zawsze się dziwię, na jakiej podstawie głosi się takie opinie. Gazety wydawane tam w języku polskim poświęcały zbyt dużo szpalt kwestiom konkurencyjnym i reklamowym, którymi lud w ogóle się nie interesował. Jedynie „Gazeta Olsztyńska” budziła wśród ludności złudne nadzieje, w które jednak nikt nie wierzył. (Steffen 1984: VI)

Charakterystyczne cechy gwary warmińskiej zostały omówione przez językoznawców w pracach dotyczących tego zagadnienia⁶. Najogólniej pisał o nich, i związkach z innymi gwarami, Witold Doroszewski we wstępie do wydania zbioru *Pieśni ludowych Warmii i Mazur z 1955 r.*:

Cechą wspólną Warmiaków i Mazurów, a łączącą i jednych i drugich z Kurpiami, jest szczególnie sposób wymawiania miękkich spółgłosek wargowych p', b', mianowicie wymawianie *psieczony* (pieczony), *niebzie* (niebie) [...] Ważną cechą różniącą Warmię od Mazur w zakresie spółgłosek, jest brak na Warmii mazurzenia, tzn. wymawianie spółgłosek *sz*, *cz*, *ż* tak samo jak w języku literackim (czas, szary, żona), co się tłumaczy tym, że Warmię kolonizowali przybysze z ziemi Chełmińsko-Dobrzyńskiej [...] W zakresie samogłosek łączy różne okolice Mazur i Warmii z północnym Mazowszem wymawianie nosowego *a* jako odpowiednika literackiego *ę*. (Doroszewski 1955: 24–25)

Prekursorem badań nad gwara warmińską był wspomniany już Kazimierz Nitsch. Od 1958 r. aż do lat osiemdziesiątych pod kierunkiem Witolda Doroszewskiego ukazywały się, opracowane przez Pracownię Dialektologiczną Zakładu Językoznawstwa PAN, nakładem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, „Studia Warmińsko-Mazurskie” (poszczególne

⁶ Szczegółowo o działaniach językoznawców, w tym także o badaczach gwary warmińskiej, pisze Maria Biolik (Biolik 2002).

tomy redagowane przez innego autora), które zawierały zbiór słownictwa z Warmii i Mazur, związanego z różnymi sferami życia: m.in. transportem, budownictwem, hodowlą, uprawą lnu, wierzeniami i obrzędami. Słownictwo zostało wyekscerpowane z materiału zebranego głównie w latach 1950–1953 przez pracowników Pracowni Dialektologicznej na terenach Warmii i Mazur. Na tej podstawie został opracowany, publikowany od 1987 r. *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*⁷. Ostatni, siódmy tom serii ukazał się w 2018 r., a słownictwo w nim zawarte mieści wyrazy między „PRA” i „PRZEW”. W 1984 r. wspomniany wcześniej badacz Wiktor Steffen wydał najobszerniejszy zbiór uporządkowanego słownictwa należącego do gwary warmińskiej pt. *Słownik warmiński* (Steffen 1984). Najwnikliwiej jednak gwarą warmińską zajęła się Maria Biolik (Biolik 2014 i inne prace). Zagadnienia związane z mową warmińską omawiali okazjonalnie także inni badacze (m.in. Dubisz 1972, 1977, 1978; Ściebora 1971; Biolik i Duma 2006; Szulowska 2009; Wełpa 2014; Sobolewska 2014). Działania językoznawców na pewno nie są wyczerpane. Nadal trwają badania nad porządkiem słownictwa i jego opisem: ustaleniem etymologii wielu wyrazów, ich semantyką, wariantywnością, zasięgiem terytorialnym ich występowania, nacechowaniem.

Celem artykułu jest wskazanie literackiego potencjału gwary, tj. ustalenie, jak ta odmiana języka inspirowała twórców od końca XIX w. po czasy nam współczesne.

2. Użycie gwary w tekstach literackich na przełomie XIX i XX w.

Okazuje się, że najwcześniejsze zapisy gwary warmińskiej, utrwalone w postaci utworów literackich, pochodzą z końca XVIII w. Władysław Gębik w 1961 r. pisał o odnalezieniu rękopisu pt. *Niektóre Światowe pieśni pyiszane od Mich. Thomasicka d. 15 Januar 1798 w Krulewczu*, formatu 10 na 16 cm, dzieła dwóch autorów – Michała Thomasicka i Andreeasa Skrzeczki, zawierającego na 168 stronach przepowiednie pogody, opowieści, wróżby oraz 20 pieśni balladowych, historycznych, żniwnych i myśliwskich, napisanych w gwarze warmińskiej (Gębik 1961: 401). Kolejny zbiór pieśni ludowych z Warmii powstał blisko sto lat później, bo pod koniec XIX w. Jego

⁷ Dotychczas ukazało się siedem tomów tego wydawnictwa, opracowywanego przez Pracownię Słownika Gwar Ostródzkiego Warmii i Mazur Zakładu Językoznawstwa w Warszawie. Redaktorzy poszczególnych tomów zmieniali się w kolejnych latach: Stamirowska (1987, 1991), Perzowa, Stamirowska (1993), Perzowa, Kołodziejczykowa (2002, 2006), Kołodziejczykowa, (2014), Sobolewska (2018).

autorem był Karol Sieniawski, który umieścił go w jednym z rozdziałów swojej pracy pt. *Biskupstwo warmińskie* (Sieniawski 1878)⁸.

Po Sieniawskim na folklor warmiński jako świadectwo polskiej mowy i obyczaju zwrócili uwagę Jan Liszewski (1852–1894)⁹ oraz ks. Walenty Barczewski (1856–1928) Pierwszy, nauczyciel, redaktor „Gazety Olsztyńskiej”, był autorem *Swatów warmińskich*, (Liszewski 1882). Warto przytoczyć opinię anonimowego dziennikarza „Gazety Toruńskiej” z 1883 r., by mieć świadomość poziomu artystycznego tego utworu:

Swaty warmińskie [...] jako dzieło dramatyczne nie są wiele warte, ale napisane w języku w jakim lud warmiński mówi i stanowi obraz tamtejszego życia. Tekst na pewno spotka się z zainteresowaniem w czytelnich ludowych. („Gazeta Toruńska” 1883)

Swaty warmińskie liczą kilkanaście stron rymowanego dialogu zapisanego w gwarze warmińskiej i mają formę sztuki teatralnej w trzech aktach, w której występuje sześć postaci. Do Kaśki przybywają ojciec z synem, prosząc o jej rękę matkę i ojca. Rytuał wyrażania zgody na małżeństwo przeciąga się aż do zachodu słońca. W końcu rodzice zgadzają się oddać córkę Jaśkowi i wszystko kończy się szczęśliwie. Utwór miał przed wojną dwa wydania: w 1882 i 1886 r. w oficynie J. B. Langiego w Gnieźnie. Po 1945 r. *Swaty warmińskie* zostały opublikowane wraz z innymi utworami autorstwa Liszewskiego, napisanymi w polskim języku literackim (Chłosta 2007).

Z kolei ks. Walenty Barczewski stworzył *Kiermasy na Warmii*, inspirowane uroczystością odpustową, która miała charakter zjazdu rodzinnego miejscowej ludności. Autor zetknął się z kiermasami w warmińskiej parafii w Bartągu; posłużyły mu one do napisania „obrazka z życia i obyczajów ludu warmińskiego”. Pierwsze wydanie dzieła miało miejsce w 1883 r.¹⁰ Redaktor ostatniego, siódmego, wydania *Kiermasów* z 2002 r., Jan Chłosta, pisał o tym utworze:

⁸ Proces zabezpieczania świadectw warmińskiej gwary w postaci ludowych pieśni miał o wiele mniejszy zakres niż podobne działania związane z gwarą mazurską. Gustaw Gizewiusz był autorem zbioru aż 440 tekstów ludowych (Gizewiusz 2000), a i działalność Wojciecha Kętrzyńskiego na tym polu była niemała (Kętrzyński 1988). Oba zbiory włączył do materiałów z tego terenu Oskar Kolberg i wydał w swoich *Dzielałach wszystkich* (Kolberg 1966).

⁹ Szerzej o Janie Liszewskim pisze Jan Chłosta (Chłosta 2007).

¹⁰ Pierwsze wydanie *Kiermasów na Warmii* w 1883 r. ukazało się na łamach „Pielgrzyma” (Pelplin), drugie – trzy lata później w „Kurierze Poznańskim”. Po trzydziestu latach wznowiła je „Gazeta Olsztyńska” (1919 i 1923). Po wojnie, w 1977 i 1984 r., wraz z innymi tekstami Barczewskiego, ukazały się *Kiermasy* w opracowaniu Władysława Ogrodzińskiego, a w 2002 r. w opracowaniu Jana Chłosty, dokonany na podstawie ostatniej edycji przedwojennej z 1923 r. Szerzej: Chłosta 2002: 166–167.

Stanowią [...] zlepek różnych konwencji literackich. Dominuje w nich gawęda, przedstawione zostały scenki obyczajowe, są dialogi, które bez większych przeróbek można przenieść na scenę, pełno w nich opisów i komentarzy historycznych, Wszystko jest tu niezwykle: język, czyli gwara warmińska, sam kiermasz warmiński, przecież w takiej postaci nie spotykany gdzie indziej, wydarzenia w Bredynkach z 1863 roku, objawienia gietrzwałdzkie z 1877 roku. (Chłosta 2002b: 155)

Jednym z najważniejszych folklorystów z początku XX w., który zadbał o skatalogowanie pieśni ludowych z Warmii, był urodzony w Unieszewie Augustyn Steffen (1901–1992)¹¹. Namówiony do tej pracy przez prof. Kazimierza Nitscha, zebrał podczas kwerendy przeprowadzonej na Warmii w latach 1932–1933 ponad 500 pieśni. Opublikował je w trzech tomach pt. *Zbiór polskich pieśni ludowych z Warmii*. Pierwszy tom z 1931 r. zawiera 225 tekstów słownych. Tom II, liczący 124 pieśni i 12 przyśpiewek tanecznych, ukazał się w 1934 r., a tom III w 1937 r. i zawiera 143 pieśni. Oprócz tego, w stworzonej przez siebie serii „Biblioteka Warmińska” Steffen opublikował w gwarze warmińskiej przed rokiem 1939 *Rymy dziecięce, zagadki i przysłowia rymowane z Warmii* (1937), *Opowiadania komiczne i podania z Warmii* (1937) oraz *Bajki, baśnie i legendy z Warmii* (1939). Ponadto własnym kosztem wydał pierwszą antologię ludowej poezji Warmii *Nasi poeci* (1935), a także *Język polskiej Warmii*, cz. 1: *Teksty* (1938). Po wojnie drukował artykuły w olsztyńskich „Komunikatach Mazursko-Warmińskich”: *Przyczynki językoznawcze z Warmii* (KMW 1961, nr 2) i *Miscellanea etnograficzne z Warmii* (KMW 1961, nr 3).

Warto wspomnieć, że okazję do wydania własnego tomu poezji miała w 1923 r. Warmiaczka Maria Zientara-Malewska, której debiut poetycki przypadł w grudniu 1920 r. na łamach „Gazety Olsztyńskiej”. Zbiór wierszy, dzięki pomocy ówczesnego kierownika Agencji Konsularnej RP w Olsztynie, Józefa Gieburowskiego, został przekazany do oceny znanemu w dwudziestolecie krytykowi literackiemu Zdzisławowi Dębickiemu, ale ten recenzji nigdy nie napisał i tomik nie ukazał się przed II wojną (Chłosta 2014: 303).

¹¹ Augustyn Steffen w 1923 r. wchodził w skład kierownictwa IV Dzielnicy Związku Polaków w Niemczech, obejmującej Prusy Wschodnie. Od 1924 r. kształcił się w gimnazjach Poznania i Wolsztyna. Studiował filologię klasyczną na Uniwersytecie Poznańskim oraz filologię polską i etnografię na Uniwersytecie Jagiellońskim. Po ukończeniu studiów Steffen poświęcił się całkowicie pracy naukowej, zajmując stanowisko asystenta Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego od 1934 r. aż do wybuchu wojny. Tam też obronił doktorat z filozofii. We wrześniu 1939 r. przedostał się do Rumunii, przebywał na Cyprze, służył w Samodzielnej Brygadzie Karpackiej na Środkowym Wschodzie. W latach 1946–1948 był wykładowcą w Studium Polonistycznym Uniwersytetu Amerykańskiego w Bejrucie. W latach 1952–1956 pracował jako lektor i wykładowca języka i historii literatury polskiej na Uniwersytecie w Lund w Szwecji, następnie przeniósł się do Londynu, gdzie mieszkał do końca życia. Szerzej zob. Chłosta 2002: 330.

Zbiór nie zawierał wierszy pisanych gwarą, która była dla poetki jej pierwszą mową. Fakt ten może potwierdzić wzmianka zanotowana przez współautorkę wydania zbioru wierszy poetki z 2004 r. Hannę Sawicką, że Zientara była zachęcana do pisania gwarą przez samego prof. Kazimierza Nitscha. Poetka uważała jednak, że pisanie w polskim języku literackim nobilituje jej utwory w oczach rodaków na Warmii. Przed II wojną napisała tylko jeden wiersz w gwarze warmińskiej pt. *Łosiera do Świantolipki w 1885 roku*, o pielgrzymce do Świętej Lipki, który został wydrukowany w „Gazecie Olsztyńskiej” w 1938 r. w dodatku „Tworzymy” w nr. 53 (Sawicka 2004: 7).

3. Literackie egzemplifikacje gwary warmińskiej po 1945 r.

Polityka państwa dotycząca tzw. Ziemi Odzyskanych, a zatem i terenu Prus Wschodnich, po II wojnie światowej służyła udowodnieniu ich wielowiekowej polskości. Dlatego też badania językoznawców nad gwarą warmińską, zmierzające do wskazania jej ścisłych związków z polskością, były niejako priorytetowe. Ich wynikiem stał się pierwszy po wojnie bogaty zbiór, dokumentujący „mowę”, którą posługiwali się mieszkańcy byłych Prus Wschodnich przed rokiem 1945, pt. *Bajki Warmii i Mazur* (Warszawa 1956), opracowany przez Halinę Koneczną i Wandę Pomianowską. Znalazły się tam zapisane na podstawie ustnej relacji mieszkańców kilku warmińskich i mazurskich wsi, przekazywane z pokolenia na pokolenie, opowieści o charakterze baśni, wypełnione elementami fantastycznymi, związane z regionem Warmii i Mazur. Materiały zostały zgromadzone przez studentów i pracowników naukowych działających pod kierunkiem socjologa Stanisława Ossowskiego, dokonujących badań terenowych w licznych wsiach Warmii i Mazur w latach 1948–1949. Autorki zbioru napisały we wstępie:

Wszystkich zapisów dokonywano w pisowni ściśle fonetycznej, ponieważ jednak tomik niniejszy przeznaczony jest przede wszystkim dla czytelników niespecjalistów, podajemy bajki w transkrypcji uproszczonej, ale zachowującej najbardziej charakterystyczne cechy językowe tych gwar. (Koneczna, Pomianowska 1956: 15)

W *Bajkach* opublikowano blisko sto opowieści, różnej długości, wśród nich 43 zostały uzyskane od osób posługujących się gwarą warmińską. Informatorami byli mieszkańcy wsi powiatu olsztyńskiego: z Brąswałdu, Gietrzwałdu, Nowej Kaletki, Nowych Butryn, Pokrzyw, Purdy Dużej, Redykajń, Unieszewa i Wygody.

Drugim ważnym źródłem gwary warmińskiej stały się zbiory pieśni ludowych zebrane przez pracowników Delegatury Państwowego Instytutu

Sztuki w Olsztynie, zainicjowane przez Władysława Gębika, prowadzone pod kierunkiem Jana Lubomirskiego, rodowitego Warmiaka, w latach 1950–1958 instruktora i dyrygenta chórów polskich i kapel. Podobne badania prowadzone były także później przez różne instytucje, m.in. Oddział Związku Literatów Polskich w Olsztynie, a w latach 1960–1964 olsztyński Oddział Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. Podczas akcji zbierania folkloru muzycznego, prowadzonej przez Państwowy Instytut Sztuki, przesłuchano 1647 wykonawców, zapisano 6405 pozycji, w tym z Warmii – 1877, z Mazur – 2230. Po raz pierwszy pozyskany zbiór został wydany przez Władysława Gębika w 1952 r. pt. *Pieśni ludowe Warmii i Mazur*, a następnie w 1969 r. przez Jana Lubomirskiego i Stanisława Markiewicza pt. *Pieśni Warmii i Mazur*. Edycja całości zgromadzonych w latach 1950–1958 tekstów pieśni ukazała się dopiero w 2002 r. w opracowaniu Barbary Krzyżaniak i Aleksandra Pawłaka¹².

Słownictwo gwarowe pojawiło się także w książce Marii Zientary-Malewskiej pt. *Warmio moja miła*, wydanej w 1959 r. Zientarówna, która zaczęła pisać wiersze w Brąszwałdzie jeszcze przed wojną, postanowiła utrwalić we własnej interpretacji obraz rodzinnej krainy. Znajdujemy w jej opowieści warmiński krajobraz, historię walki o polskość Warmii, opis warmińskiej kultury i sztuki ludowej, zwyczajów i obyczajów. Podsumowaniem książki jest kilka legend oraz kilkustronicowy zbiór przysłów i powiedzonek zapisany gwara warmińska. W całej książce można spotkać nazwy przedmiotów, świąt, czynności itp. pochodzące z gwary warmińskiej, ale stanowiące jedynie element dekoracyjny. Podobnie czyniła Zientara-Malewska w poezji, tylko ozdabiając wyrażeniami gwarowymi swoje wiersze. W gwarze warmińskiej napisała po wojnie zaledwie kilka wierszy. Były to m.in. *Siwy koń*, *Przędki warmińskie*, *Jak to dawni na Warmii bywało*, *Warmińskie krosna* i *Bochan chleba* (Zientara-Malewska 2004).

Niepodważalne zasługi dla utrwalenia warmińskiego (a także mazurskiego, wileńskiego, ukraińskiego i kurpiowskiego) folkloru miała pisarka Maryna Okęcka-Bromkowa. Pracując od 1956 r. w redakcji literackiej olsztyńskiej Rozgłośni Polskiego Radia, zgromadziła zbiór nagrań rodzimych pieśni ludowych, gawęd, legend, które były emitowane jako słuchowiska radiowe w cyklach *Tropami ludzi i pieśni* oraz *Z gawędą i pieśnią przez kraj*. Następnie część z nich, po literackim opracowaniu jako bajki, podania warmińsko-mazurskie, pieśni i gawędy myśliwskie została umieszczona w trzech tomach jej autorstwa: *Nad jeziorem bajka śpi* (1962), *Z kolankiem i bez* (1965) oraz *Śpiewa wiatr od jezior: pieśni ludowe Warmii i Mazur* (1966). Ostatni tom – *Śpiewa wiatr od jezior* – to zanotowane i nagrane piosenki,

¹² Szerzej: Gębik 1961.

wierszyki, porzekadła, przysłowia, które zostały stylistycznie niezmienione i przetransponowane w możliwie jak najwierniejszej formie, egzemplifikując różne gwary, którymi posługiwano się na terenie Warmii i Mazur, w tym gwarę warmińską (Chłosta-Zielonka 2010: 313).

Do rozpropagowania gwary warmińskiej, utrwalonej przez wcześniejsze działania prowadzone po 1945 r., a odnotowanej w kilku wydawnictwach przedstawionych powyżej, przyczyniła się twórczość dla dzieci w postaci legend i baśni z regionu. W 1957 r., dzięki Władysławowi Gębikowi, ukazał się po raz pierwszy *Kiermasz bajek*, tom, w którym opublikowano zebrane teksty ludowe, uporządkowane pod względem literackim. W gronie interpretatorów zapisów gwarowych folkloru warmińsko-mazurskiego znaleźli się: Władysław Gębik, Otylia Grotowa, Bronisław Grzybowski, Franciszek Jankowski, Z. Kornowski, Michał Lengowski, Karol Małek, Witold Piechocki, Teofil Ruczyński, Marta Sendrowska, Jadwiga Stefańska-Tressenberg, Tadeusz Stępowski, Emilia Sukertowa-Biedrawina, Alojzy Śliwa, Maria Zientara-Malewska i Zofia Zymler-Hansowa. W tej wersji *Kiermasz* wydano jeszcze dwukrotnie: w 1959 i 1962 r. Powodzenie wydawnictwa zadecydowało, że w 1965 r., w zmienionej wersji, poszerzonej o legendy w interpretacji Ireny Kwintowej, Maryny Okęckiej-Bromkowej, Klemensa Oleksika, Zofii Płoskiej i Tadeusza Willana, ukazało się jako *Nowy kiermasz bajek*. W sumie opublikowano aż pięć jego wydań, oprócz 1965 jeszcze w 1969, 1976, 1978 i 1983 r. Obie wersje ilustrowane były przez Zofię Hermanowicz (Chłosta-Zielonka 2010: 56).

W wymienionych zbiorach, w *Kiermaszu bajek* i *Nowym kiermaszu bajek*, nie znajdziemy jednak baśni i legend, które zostały napisane gwarą. Autorzy często stosują natomiast stylizację gwarową poprzez wtrącanie zwrotów gwarowych oraz pojedynczych słów, tłumaczonych od razu w przypisie. Podobnie sytuacja wygląda w wydawanych w kolejnych dekadach książkach dla dzieci i młodzieży¹³. Jedynie w zbiorze z 2011 r. zatytułowanym

¹³ Mowa tu o następujących zbiorach, które ukazały się od połowy XX do początku XXI w.: Maria Zientara-Malewska: *Legends dwóch rzek* (1955) i *Baśnie nad Łyny* (1970), *O różnych kłobukach, skarbach i zaklętych zamkach* w opracowaniu Jana Chłosty (2008); Klemens Oleksik: *Czarownica nad Beldan* (1959), *Dobre i złe przygody parobka Roztropka* (1962) oraz *Legenda o diamentowym pierścieniu* (1963); Tadeusz Stępowski: *Cztery synowie Raka* (1959); Karol Małek: *Opowieści nad Mazurskiego Gangesu* (1964); Irena Kwinto: *Dar królowej róż* (1971), *Pierścień orlicy* (1976) i *Uśmiechnij się bajko* (1982); Teofil Ruczyński: *Biała Pani na zamku lubawskim* (1978); Józef Jacek Rojek: *Baśń o kłobuku Psotniku* (1986), *Bajki warmińsko-mazurskie o diabłach, kłobukach, smątkach i kołbogach* (1989), *Figle i psoty Kłobuka niecnoty* (2004); Hieronim Skurpski: *Zauroczenie* (1994); *Jak Konopka diabła wypędzał. Bajki mazurskie Emilii Sukertowej-Biedrawiny* w opracowaniu Tadeusza Orackiego (1994); Wiesław Niesiobędzki: *Księżniczka z Kesselbergu i inne legendy nad Jezioraka* (2000); Jadwiga Tressenberg: *Opowieści mazurskie* (2000); Tadeusz Oracki: *Jak Mazurowi diabeł matkę dał. Bajki Warmii i Mazur* (1995).

Antologia warmińska. Warmia w baśniach, podaniach i legendach, których wybór przygotowała Teresa Brzeska-Smerek, badaczka literatury dla dzieci i młodzieży, znajdujemy krótką, zaledwie półstronicową legendę pt. *Powstanie nazwy Przykop*, autorstwa Augustyna Steffena, zapisaną gwara warmińską (*Antologia* 2011: 93).

Autorzy ludowych baśni o regionie Warmii i Mazur, które powstawały w różnym czasie, inspirowali się gwarowymi pierwowzorami. Ich celem była chęć, jak napisała Teresa Brzeska-Smerek, autorka ostatniego wyboru, przypomnienia tradycji regionu Warmii i Mazur:

Antologia warmińska ma służyć właśnie owemu odpominaniu [określenie Huberta Orłowskiego – przyp. J.Ch.Z.] Warmii, ma wprowadzić do świadomości zarówno małych, jak i dużych mieszkańców mikro- i makroregionu, ale również całego kraju, pamięć o przeszłości i tradycjach Warmii. Ma przypominać i przybliżać nie tylko historię, ale i geografę. Ma być swego rodzaju baśniowym opisaniem Warmii, jej swoistą, podaniowo-baśniową geografiją. (*Antologia* 2011: 8)

Inny charakter, przywołujący gwara warmińską z dbałością o jej reguły gramatyczne w zakresie słownictwa, składni i fonetyki, przyniosły dwie inne książeczki – zbiory felietonów Alojzego Śliwy (1973) i Seweryna Pieniężnego (1989). Gdy w grudniu 1952 r. powstał w Olsztynie dodatek do „Słowa Powszechnego”, zatytułowany „Słowo na Warmii i Mazurach”, redagowany przez Władysława Gębika, poeta ludowy Alojzy Śliwa¹⁴ od pierwszego numeru przez szesnaście lat (do końca swojego życia) publikował w nim gawędy pisane gwara warmińską pt. *Kuba spod Gietrzwałdu gada* (Śliwa 1973). Powrócił w ten sposób do tradycji, którą zapoczątkował w „Gazecie Olsztyńskiej” jej redaktor Seweryn Pieniężny, który pisał felietony w serii *Kuba spod Wartemborka gada*. Powojenne „Słowo na Warmii i Mazurach” przypominało zresztą swoją tematyką i formą tę jedyną polską gazetę ukazującą się w latach 1886–1939 w Prusach Wschodnich. Po śmierci Śliwy, Tadeusz Stępowski opracował i wydał w 1972 r. wybór jego gawęd, dokonując selekcji z blisko siedmiuset tekstów napisanych przez poetę. Jak pisał:

¹⁴ Alojzy Śliwa (1885–1969) debiutował w 1912 r. wierszami i zagadkami w dodatku do „Gazety Olsztyńskiej” – „Gość Niedzielny”. Utwory drukował także w pismach Pomorza i Wielkopolski. W swoich wierszach nawoływał do walki o mowę polską, apelował do postaw patriotycznych. Po II wojnie światowej wiersze i artykuły publikował w „Wiadomościach Mazurskich” i „Życiu Olsztyńskim”. W 1952 r., po opublikowaniu wraz z innymi poetami zbioru *Poezje Warmii i Mazur*, został członkiem Związku Literatów Polskich. Popularyzował warmińskie zwyczaje oraz poruszał tematy aktualne. Jego utwory były zamieszczane w antologiach i kiermaszach bajek. Pisał wiersze pełne patosu i powagi, odwołujące się do patriotyzmu. Oprócz wspomnianego zbioru *Kuba spod Gietrzwałdu gada* (1972) opublikował za życia poezje *Spisalem dla potomności* (1965), wspomnienia *Spacerki po Olsztynie* (Warszawa 1967, wyd. 2 Olsztyn 1970, wyd. 3 Olsztyn 1989). Szerzej: Chłosta red. 1991.

bo wachlarz tematów miał Śliwa ogromny – od wspominków obyczajowych przez wspomnienia z lat walki, o wadze autentycznego, historycznego dokumentu, po reportaż publicystyczny, [...] a przede wszystkim [boje – przyp. J.Ch.Z.] z „ochlapusami”, czyli nałogowymi miłośnikami kufla i „kornusa” [wódki – przyp. J.Ch.Z.], tudzież z zapługawiaczami pięknej mowy ojczystej „polską łaciną”. [...] wiele „gadań” poświęca Kuba listom z dorocznie odprawianych wyjazdów na wczasy – kochał całą Polskę [...] z tych listów wczasowych można by złożyć osobny tom. I drugi z relacji ze Zjazdów Pisarzy Ziem Zachodnich i Północnych. (Stępowski 1972: 15–16)

Stępowski zwraca uwagę, że w gadkach Kuby chciał Śliwa zachować to, co najbardziej ukochał, tj. obyczaj warmiński i gwarę warmińską, ale w takim kształcie, jaki zapamiętał z lat dziecińczych. Uważał, że przez siedemdziesiąt lat, od czasu jego dzieciństwa, gwara zmieniła się pod wpływem licznych germanizmów, a także polskiego języka literackiego. Oto fragment gadki, związanej z chwilą urodzenia poety:

choć nie lubię pisać ło sobie, to jenak dzisiaj to robię , a czemu – zaro poziom. Kiedy 80 lot temu w chacie warnijski pod słomianą strzechą, w Skajbotach, lujrzałem świat boży, ani mi bez makówkę nie przeszło, że aż tyle lot doczekom. Był akurat Zapustny Wtorek 16 lutego roku Pańskiego 1885. Toteż kiedy moja kochana matulka ło tym wspominała, to zawdy się śmiała, że „przyszedeł na pączki”. No i może stąd się wzięło, że jo te przysmaczki zapustowe, psieczone, kiedaj łu noju na siemiennym łoleju, do telo tak lubię. (Śliwa 1972: 268)

W 1989 r. ukazało się dziewiętnaście felietonów napisanych w latach 1920–1939 przez redaktora przedwojennej „Gazety Olsztyńskiej” Seweryna Pieniężnego (1890–1940) pt. *Kuba spod Wartemborka gada. Felietony Seweryna Pieniężnego drukowane w „Gazecie Olsztyńskiej”* (Pieniężny 1989). Należy zaznaczyć, że wspomniany wcześniej Alojzy Śliwa wzorował się na Pieniężnym (Chłosta 1973). Felietony Pieniężnego stanowią dzisiaj przedmiot badań językoznawców. Maria Biolik badała na ich podstawie pragmatyczną funkcję gwary warmińskiej (Biolik 1998), fonetyczne wykładniki stylizacji gwarowej (Biolik 1999a), leksykę gwarową (Biolik 1999b) oraz końcówki dawnej liczby podwójnej czasowników w dialekcie warmińskim (Biolik 2016). Na ślad felietonów Pieniężnego trafił w 1973 r. Jan Chłosta¹⁵ i postanowił zebrać je w jednym tomie. Niestety, w latach siedemdziesiątych Wydawnictwo

¹⁵ O swoich peregrynacjach związanych z felietonami we wstępie do ich wydania z 1989 r. pisze następująco: „O tym, że zająłem się felietonami, pisanymi w gwarze warmińskiej, głównie przez Seweryna Pieniężnego, zatytułowanymi *Kuba spod Wartemborka gada*, zrządził przypadek. Kiedy na wiosnę 1973 roku w ramach prowadzonej przez redakcję »Słowa na Warmii i Mazurach« akcji kompletowania »Gazety Olsztyńskiej« z lat 1886–1939 dotarłem do Józefa Certy, starszego już Warmiaka, mieszkającego we Wrzesinie pod Olsztynem, ten podarował mi 30 gadek wyciętych z »Gazety« [...] Pół wieku je przechowywał i – jak mówił – często do nich sięgał, bo takie śmieszne i swojskie. Podobnie czynili inni Warmiacy. Od gadki *Kuby spod Wartemborka* rozpoczynano czytanie olsztyńskiego pisma. [...] Zachęciło mnie to do zainteresowania się bliżej tymi »uciesznymi gadkami«”. (Chłosta 1989: 13–14)

„Pojezierze” nie było zainteresowane wydaniem takiej książki. Chłosta znalazł inny sposób na popularyzację gwarowych tekstów:

Namówiłem aktora Teatru im. Stefana Jaracza w Olsztynie, Andrzeja Skubisza, do zaprezentowania wybranych gadek szerszej publiczności. Pan Andrzej zapalił się do tego pomysłu. Opanował kilka felietonów na pamięć i w wiejskich klubach pod Olsztynem i Biskupcem odtwarzał gadki Kuby. Moja rola polegała na wiązaniu ich opowieścią o „Gazecie Olsztyńskiej” oraz o autorach tych gadek Kazimierzu Jaroszyku i przede wszystkim Sewerynie Pieniężnym [...] urządzono nam blisko pół setki spotkań. Zabawny tekst Pieniężnego bawił młodzież tak samo jak przed pięćdziesięciu laty dorosłych. (Chłosta 1989: 14)

Ostatecznie wydana w 1989 r. niewielkich rozmiarów książeczka oprócz kilkunastu felietonów zaopatrzona została w minisłowniczek, zredagowany w oparciu o *Słownik warmiński* Wiktora Steffena (Steffen 1984).

Gdy od publikacji Jana Chłosty, przywołującej felietony pisane gwarą w dwudziestolecie międzywojennym, upłynęło jedenaście lat, w 2000 r. ukazał się w formie książkowej cykl kilkudziesięciu gawęd współczesnego autora, również pisanych gwarą warmińską. *Po naszymu*, bo o ten cykl chodzi, wygłaszany był przez Edwarda Cyfusa od 1998 r. w audycjach Rozgłośni Polskiego Radia Olsztyn. Dodatkem do książki z 2000 r. była kasetka magnetofonowa zawierająca nagrania części gawęd. Autor Edward Cyfus to urodzony na Warmii w 1949 r. krajan, który w latach osiemdziesiątych przebywał na emigracji w Niemczech. Jego warmińska tożsamość rozbudziła się w dojrzałym wieku i odtąd uczestniczy on w wielu projektach propagujących dziedzictwo kulturowe Warmii. Felietony *Po naszymu* we wstępie ocenił Jan Chłosta:

posiadł on [Edward Cyfus – przyp. J. Ch.Z.] umiejętność posługiwania się gwarą warmińską w sposób nieporównywalny z nikim innym. Mówi „po naszymu” tak, jak Warmiacy przed prawie stu laty, zwyczajnie, ze swadą i bogactwem tamtej gadki, w tym także bez ukrywania wpływów języka niemieckiego, nieświadomie wprowadzonymi do rozmowy [...] Bohater felietonów Edwarda Cyfusa, ów Klyjmens jest typowym Warmiakiem: ciekawy świata, niekiedy do przesady oszczędny, z usposobienia dobroniosny, pracowity, nadzwyczaj konserwatywny, a jednak dostrzegający korzyści z wprowadzania wszelkich nowości. (Chłosta 2000)

Edward Cyfus jest autorem także trzypięciotomowej rodzinnej sagi *...a życie toczy się dalej* (cz. 1 – 2003, cz. 2 – 2006, cz. 3 – 2010) oraz książki o gwarowym tytule, ale nienapisanej gwarą – *Kele wsi chałupa*, w której opowiada o życiu na wsi warmińskiej od połowy XIX w. do współczesności, wplatając w opowieść słownictwo warmińskie lub czasem całe zdania. Wszystkie wypowiedzi i zwroty gwarowe zostały zapisane kursywą, a większość przytoczono w nawiasie w języku literackim. Oto przykład jego opowieści o losach rodziny Kujawów:

– *No jó, Benewantór, eszcze dwa, trzy miesiance i na śwantego Marcina pudziesz łod noju precz. Mym sia sprowdy do ciebie nałożyli* (No tak, Bonawenturo, jeszcze dwa, trzy miesiące i na św. Marcina odejdiesz od nas. My się naprawdę do ciebie przyzwyczailiśmy).

– *Jo bym razu nie chciał precz, chyba co ma pognota* (Ja bym wcale nie chciał odejść, chyba że mnie wygonicie) – odpowiedział młody człowiek, syn robotnika leśnego z Malego Klebarka. – *Jo był chciał sia zostać takam gburam, jek wy, Kujawa, a tu, tu woju, tuż am sia gwótt gburstwa nałuczuł.* (Chciałbym zostać takim gospodarzem jak wy, Kujawa, a tu u was już się dużo gospodarować nauczyłem). (Cyfus 2018: 97)

Istotne w działaniach wydawniczych Edwarda Cyfusa są dwie części *Elementarza gwary warmińskiej*, opracowane wspólnie z Izabelą Lewandowską. Pierwsza część z 2012 r. nosi podtytuł *Rodzina, dom, zagroda* (Lewandowska, Cyfus 2012), druga, opublikowana w 2014 r., *Wierzenia, obyczaje i obrzędy* (Lewandowska, Cyfus 2014). Autorzy elementarza przygotowali cykl czytanek i zwrotów ułożonych tematycznie, związanych ze wskazanymi w podtytułach sferami życia, zawierających słowniczek i dodatkowe ćwiczenia fonetyczno-gramatyczne utrwalające zdobytą wiedzę. Do każdej części elementarza dołączona jest płyta. Lewandowska i Cyfus, tworząc elementarze, mieli nadzieję, że znajdą się one w zestawie lektur szkolnych, dlatego nadali im charakter dydaktyczny i skierowali do nauczycieli i uczniów. Ostatecznie, ponieważ nadal w programie szkolnym nie ma miejsca na ścieżkę regionalną, stały się one świadectwem upominania się o miejsce warmińskiej gwary w teraźniejszości i wykazania nieprzerwanych związków Warmii z Polską.

W 2006 r. pojawiła się kolejna artystyczna próba przywrócenia gwary warmińskiej do powszechnego obiegu. Powstał pierwszy w Polsce, napisany w gwarze warmińskiej, komiks, którego źródłem był zbiór legend warmińskich. Komiks nosi tytuł *Jak chłop łabędzia za żonę wziął* (*Jek chłop labńdzia za bziółka wziół*). W 2008 r. ukazał się następny zeszyt: *O Królu i chłopcu w czepku urodzonym* (*Ło królu i szurku w czepku łurodzónam*), a w 2009 r. ostatni pt. *Jak powstała wyspa Lalka na Jeziorze Łańskim* (*Skónd sia wzióła wyspa Lalka na Łanskam jyziorze*). Inicjatorem przedsięwzięcia był Marcin Wakar, autor scenariuszy, który zaprosił do współpracy Edwarda Cyfusa – autora wersji gwarowej – i ilustratora Jarosława Gacha. Wydawcą komiksów było stowarzyszenie „Wolna Grupa Twórcza”. Wykorzystując komiks jako gatunek bijący rekordy popularności, należący do sfery popkultury, w celu przedstawienia historii pochodzącej z ludowych opowieści, autorzy postawili sobie wyraźny cel. Chcieli, aby komiksy nieodpłatnie dotarły do większości bibliotek warmińskich, stając się strażnikiem „mowy” kiedyś używanej na Warmii. Każdy z trzech zeszytów obok wersji w gwarze warmińskiej ma także wersję w polskim języku literackim.

Warto wspomnieć przy okazji o nieliterackiej, ale muzycznej inspiracji gwara warmińska. Miała ona miejsce w 2008 r. za sprawą projektu muzyków zespołu Shannon – Marcina i Marii Rumińskich, którzy sięgnęli do historii Warmii i Mazur. Przygotowali materiał muzyczny w oparciu o pieśni pochodzące z Warmii, ale także z Mazur, Kurpi i Mazowsza. Płyta, którą nagrali, nosi tytuł *Hoboud*, co oznacza tajemniczą postać pojawiającą się w baśniowych opowieściach. Na stronie internetowej autorzy napisali:

Materiały źródłowe, z których korzystaliśmy, teksty i melodie spisywane w XIX i XX w. miały sporo błędów „gwarowych” (wtrety z gwary śląskiej, lub małopolskiej) i niejasności zapisu nutowego. Dzięki konsultacjom autochtonów (Edward Cyfus), którzy w dalszym ciągu czynnie posługują się językiem warmińskim, udało się wiernie odtworzyć teksty piosenek, natomiast melodie ubrać we własne aranżacje. (Hoboud, Wskrzeszenie Hobouda 2019)

Płyta otrzymała trzecią nagrodę w konkursie na Folkowy Fonogram Roku 2009, co można poczytać za jeden z ostatnich sukcesów związanych z upowszechnianiem gwary warmińskiej.

4. Podsumowanie

Intencje wszystkich autorów, którzy inicjowali działania artystyczne, polegające na wprowadzaniu gwary warmińskiej do różnego typu tekstów, w różnym czasie, były podobne. Kierowali się najczęściej chęcią „odpominania” dziedzictwa kulturowego Warmii i popularyzowania wiedzy na temat cech wyróżniających ten region spośród innych. Najbardziej intensywną aktywność na tym polu można odnotować tuż po wojnie, gdy gwara warmińska była tematem wartościowym zarówno dla językoznawców, jak i dla twórców literatury dziecięcej. Im bliżej czasów współczesnych, tym zainteresowanie gwara malało. I choć pojawiały się spektakularne inicjatywy, do których można zaliczyć projekt „komiksowy” czy płytę z pieśniami warmińskimi, zmierzch gwary warmińskiej jest nieunikniony.

Są jednak osoby, do których należy zaliczyć olsztyńskiego pisarza i działacza Edwarda Cyfusa oraz historyka Izabelę Lewandowską, które nie ustają w staraniach, aby gwara warmińską propagować. Najnowszym ich przedsięwzięciem jest uzyskanie dofinansowania ze środków ministra kultury i dziedzictwa narodowego, pochodzących z Funduszu Promocji Kultury, na projekt „Bo Warnijo polskam krajam... – warmiński dla początkujących”. Ogłoszono rekrutację na trzymiesięczny kurs gwary warmińskiej, który będzie prowadzony przez wskazane wcześniej osoby w Miejskim Ośrodku Kultury w Olsztynie. Przynajmniej w ten sposób duch gwary warmińskiej w stolicy Warmii i Mazur będzie nadal trwać.

Literatura

- Achremczyk S. (2010): *Historia Warmii*. T. I: *Pradzieje – 1772*. Olsztyn.
- Achremczyk S. (2011): *Historia Warmii i Mazur*. T II: *1772–2010*. Olsztyn.
- Bajki Warmii i Mazur* (1956). Red. H. Koneczna i W. Pomianowska. Warszawa.
- Barczewski W. (2002): *Kiermasy na Warmii*. Wstęp i oprac. J. Chłosta. Olsztyn.
- Barczewski W. (2008): *Geografia polskiej Warmii*. Red. J. Chłosta. Olsztyn.
- Biolik M. (1998): *Funkcja pragmatyczna gwary warmińskiej w felietonach S. Pieniężnego „Kuba spod Wartemborka gada”*. [W:] *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*. Red. S. Gala. Łódź, s. 331–341.
- Biolik M. (1999a): *Fonetyczne wykładniki stylizacji gwarowej w felietonach Seweryna Pieniężnego „Kuba spod Wartemborka gada”*. „Prace Językoznawcze” nr 1, s. 7–16.
- Biolik M. (1999b): *Leksyka gwarowa w felietonach Seweryna Pieniężnego „Kuba spod Wartemborka gada”*. [W:] *Polszczyzna regionalna*. Red. H. Sędziak. Łomża, s. 71–79.
- Biolik M. (2002): *Badania językoznawcze na Warmii i Mazurach*. „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” nr 1, s. 25–33.
- Biolik M. (2014): *Dialekt warmiński. Fonetyka i fonologia*. Olsztyn.
- Biolik M. (2016): *Końcówki dawnej liczby podwójnej czasowników w dialekcie warmińskim: na podstawie felietonów Seweryna Pieniężnego „Kuba spod Wartemborka gada”*. „Prace Językoznawcze” nr 18/2, s. 5–18.
- Biolik M., Duma J. (2006): *Warmiński pęcelek*. „Prace Językoznawcze” nr 8, s. 5–11.
- Chłosta J. (1973): *Kubowe gadki*. „Słowo na Warmii i Mazurach” nr 18 z 12–13 maja.
- Chłosta J. (1977): *Wydawnictwo „Gazety Olsztyńskiej” w latach 1918–1939*. Olsztyn.
- Chłosta J. (1989): *Wstęp*. [W:] *Kuba spod Wartemborka gada. Felietony Seweryna Pieniężnego drukowane w „Gazecie Olsztyńskiej”*. Wstęp i oprac. J. Chłosta. Olsztyn, s. 5–19.
- Chłosta J. (2000): *Wprowadzenie*. [W:] E. Cyfus: *Po naszymu*. Olsztyn
- Chłosta J. (2002a): *Słownik Warmii (historyczno-geograficzny)*. Olsztyn.
- Chłosta J. (2002b): *Postłowie*. [W:] W. Barczewski: *Kiermasy na Warmii*. Olsztyn.
- Chłosta J. (2007): *W obronie ojców mowy i wiary. Jan Liszewski redaktor, wydawca, poeta*. Olsztyn.
- Chłosta J. (2014): *Debiutanckie wiersze Marii Zientary-Malewskiej*. „Prace Literaturoznawcze” nr 2, s. 301–313.
- Chłosta-Zielonka J. (2010): *Życie literackie Warmii i Mazur w latach 1945–1989*. Olsztyn.
- Cyfus E. (2000): *Po naszymu*. Olsztyn.
- Cyfus E. (2018): *Kele wsi chatupa*. Dąbrówno.
- Dejna K. (1993): *Dialekty polskie*. Wrocław.
- Doroszewski W. (1955): *Uwagi o gwarze Warmii i Mazur*. [W:] *Pieśni ludowe Warmii i Mazur*. Wybór i oprac. M. Sobieski. Kraków, s. 21–25.
- Dubisz S. (1972): *O nazwach jodły w gwarach ostródzko-warmińsko-mazurskich*. „Poradnik Językowy” nr 9, s. 526–531.
- Dubisz S. (1977): *Nazwy roślin w gwarach ostródzko-warmińsko-mazurskich*. Wrocław.
- Dubisz S. (1978): *Elementy rodzime i obcojęzyczne w słownictwie gwar ostródzko-warmińsko-mazurskich*. „Z Polskich Studiów Sławistycznych”. S. V. Warszawa, s. 233–245.
- „Gazeta Toruńska” 1883, nr 149 z 4 lipca.
- Gębik W. (1961): *Trzydziestolecie pierwszego „Zbioru polskich pieśni ludowych z Warmii”*. „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” nr 3, s. 401–408
- Gizewiusz G. (2000): *Pieśni ludu znad górnej Drwęcy w parafiach ostródzkiej i kraplewskiej zbierane od 1836 do 1840 roku*. Oprac., wstęp i komentarz D. Pawlak. Poznań.
- Jasiński J. (2003): *Między Prusami a Polską: rozprawy i szkice z dziejów Warmii i Mazur w XVIII–XX wieku*. Olsztyn.
- Kętrzyński W. (1988): *O Mazurach*. Oprac. i wstęp J. Jasiński. Olsztyn.
- Kolberg O. (1966): *Dziela wszystkie*. T. 40: *Mazury Pruskie*. Red. D. Pawlak. Wrocław.

- Kuba spod Wartemborka gada. Felietony Seweryna Pieniężnego drukowane w „Gazecie Olsztyńskiej” (1989). Wstęp i oprac. J. Chłosta. Olsztyn.
- Lewandowska I. (2012): *Trwanie Warmii: 600 lat Butryn*. Olsztyn.
- Lewandowska I., Cyfus E. (2012): *Elementarz gwary warmińskiej. Rodzina, dom i zagroda*. Barczewo.
- Lewandowska I., Cyfus E. (2014): *Elementarz gwary warmińskiej. Wierzenia, zwyczaje i obrzędy*. Barczewo.
- Nitsch K. (1907a): *Charakterystyka dialektów polskich w Prusiech Wschodnich*. „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”. T. XIV, s. 17–183.
- Nitsch K. (1907b): *Dialekty polskie Prus Wschodnich*. „Materiały i Prace Komisji Językowej A.U.”. T. III, s. 297–487.
- Nitsch K. (1932): *Język polski w Prusiech Wschodnich*. [W:] *Prusy Wschodnie – przeszłość i teraźniejszość*. Red. M. Zawidzki. Poznań.
- Nitsch K. (1937): *Język polski Pomorza i Prus Wschodnich*. [W:] *Słownik geograficzny Państwa Polskiego i ziem historycznie z Polską związanych*. T. I. Warszawa, szp. 195–202.
- Ogrodziński W. (1977): *Wstęp*. [W:] W. Barczewski: *Kiermasy na Warmii i inne pisma wybrane*. Olsztyn.
- Olsztyńskie biografie literackie 1945–1988* (1991). Red. J. Chłosta. Olsztyn.
- Pieśni ludowe Warmii i Mazur* (1955). Wybór i oprac. M. Sobieski. Kraków.
- Polakówna M. (1953): *Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim*. Poznań.
- Sawicka H. (2004): *Wstęp*. [W:] M. Zientara-Malewska: *Wiersze zebrane*. Oprac. H. Sawicka i J. Chłosta, Olsztyn.
- Sieniawski K. (1878): *Biskupstwo warmińskie*. Poznań.
- Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*. T. I: A–Ć (1987). Red. Z. Stamirowska. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź. T. II: D–G (1991). Red. Z. Stamirowska. Wrocław. T. III: H–K (1993). Red. H. Perzowa, Z. Stamirowska. Warszawa–Kraków. T. IV: L–N (2002). Red. H. Perzowa, D. Kołodziejczykowa. Warszawa–Kraków. T. V: O–Ó (2006). Red. H. Perzowa, D. Kołodziejczykowa. Warszawa–Kraków. T. VI: PA–PÓ (2014). Red. D. Kołodziejczykowa. Warszawa–Kraków. T. VII: PRA–PRZEW (2018). Red. K. Sobolewska. Warszawa–Kraków.
- Sobolewska K. (2014): *Dialektolodzy na manowcach. O wpływie niemieczyzny na gwary Warmii i Mazur*. „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 21, z. 2, s. 93–103.
- Staniszewski A. (1991): „*Gazeta Olsztyńska*” 1886–1939. Olsztyn.
- Steffen A. (1931): *Zbiór polskich pieśni ludowych z Warmji*. T. I. Wstęp J. S. Bystroń, K. Nitsch. Poznań.
- Steffen A. (1934): *Zbiór polskich pieśni ludowych z Warmji*. T. II. Leszno.
- Steffen A. (1937): *Zbiór polskich pieśni ludowych z Warmji*. T. III. Poznań.
- Steffen W. (1984): *Słownik warmiński*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Stępowski T. (1972): *Wstęp*. [W:] *Kuba spod Gietrzwałdu gada*. Olsztyn.
- Szorc A. (1999): *Dzieje Warmii 1454–1660: stan badań i postulaty badawcze*. Olsztyn.
- Szostakowski S. (1964): *Dzieje Warmii i Mazur w wypisach*. Warszawa.
- Szulowska W. (2009): *Gwary Warmii i Mazur w ujęciu Profesora Kazimierza Nitscha*. „Prace Językoznawcze nr 11, s. 237–245.
- Ściebora A. (1971): *Wymowa samogłosek nosowych w gwarach warmińskich i mazurskich*. „Prace Filologiczne” nr 21, s. 5–49.
- Śliwa A. (1972): *Kuba spod Gietrzwałdu gada*. Wybór i wstęp T. Stępowski. Olsztyn.
- Urbańczyk S. (1984): *Zarys dialektologii polskiej*. Warszawa.
- Wakar M. (2006): *Jak chłop łabędzia za żonę wziął (Jek chłop lab’ńdzia za bziotka wziół)*. Rys. J. Gach. Olsztyn.
- Wakar M. (2008): *O Królu i chłopcu w czepku urodzonym (Ło królu i szurku w czepku turo-dzónam)*. Rys. J. Gach. Olsztyn.

- Wakar M. (2009): *Jak powstała wyspa Lalka na Jeziorze Łańskim (Skónd sia wzióła wyspa Lalka na Łanskam jyziorze)*. Rys. J. Gach. Olsztyn.
- Welpa A. (2014), *Językowe komunikowanie uczuć w pieśniach ludowych z Warmii i Mazur*. Kraków.
- Wybór źródeł i literatury do dziejów Warmii i Mazur (1806–1920)* (2010). Zebrali i oprac. I. Lewandowska, M. Jastrzębska. Olsztyn.
- Zientara-Malewska M. (2004): *Wiersze zebrane*. Oprac. H. Sawicka i J. Chłosta. Olsztyn.

Źródła internetowe

- Hoboud, „*Wskrzeszenie Hobouda*”. <https://polskieradio24.pl/377/7674/Artykul/2342248>
- http://niematerialne.nid.pl/Dziedzictwo_niematerialne/Krajowa_inwentaryzacja/Krajowa_lista_NDK/

